

Dr Beata Kunat

Wydział Pedagogiki i Psychologii

Uniwersytet w Białymstoku

ROZWIJANIE TWÓRCZEGO POTENCJAŁU UCZNI Z PERSPEKTYWY PEDAGOGIKI TWÓRCZOŚCI

Wędrówka w poszukiwaniu dróg rozwijania twórczego potencjału ucznia

Niniejszy tekst jest zaproszeniem Czytelnika na wędrówkę śladami rozwijania twórczego potencjału ucznia. Z tego względu, że każdy uczeń jest kimś wyjątkowym i niepowtarzalnym nie ma jednej recepty, czy też schematu rozwijania jego twórczego potencjału. Jest wiele możliwości stwarzania warunków sprzyjających rozwijaniu kreatywności ucznia. Celem opracowania jest pokazanie różnych dróg poszukiwania własnej strategii rozwijania twórczego potencjału ucznia.

Pedagogika twórczości jako „przewodnik” w podróży śladami kreatywności

Przed rozpoczęciem podróży niezbędne jest przestudiowanie swego „przewodnika” jakim są założenia pedagogiki twórczości, której głównym zadaniem jest generowanie wiedzy z zakresu wychowania dzieci, młodzieży i dorosłych do twórczości oraz pomocy jednostkom i grupom w tworzeniu, a także rozwoju postawy twórczej¹.

„Niezbędny bagaż” czyli koncepcje twórczości

Przygotowując się do wędrówki w poszukiwaniu własnej koncepcji rozwijania twórczego potencjału ucznia warto odwołać się do wiedzy z zakresu różnych dziedzin nauki, gdyż twórczość stanowi źródło fascynacji badaczy skupionych wokół wielu dyscyplin naukowych: filozofii, socjologii, psychologii a także pedagogiki. Ze względu na złożony charakter twórczości w dyskursie naukowym funkcjonują różne perspektywy teoretyczne

¹ K. J. Szmidt (2007), *Pedagogika twórczości*, GWP, Gdańsk, s. 23.

twórczości np.: klasyczne koncepcje twórczości (m.in. asocjacyjne, psychoanalityczne, postaciowe, behawioralne); teorie poznawcze (m.in. koncepcja myślenia dywergencyjnego J. P. Guilforda, koncepcja E. Nęcki); teorie systemowe (np. J. Kozielskiego, T. M. Amabile, M. Csiszentmihalyiego, R. J. Sternberga, K. K. Urbana, R. Schulza); teorie humanistyczne (m.in. E. Fromm, A. Maslow, C. Rogers); teorie postaw twórczych (K. Korniłowicz, S. Popek) oraz teorie twórczości codziennej (M. Modrzejewska-Świgulska, R. Richards)². W naukach społecznych definiowanie i opisywanie twórczości sytuowane jest głównie w czteroaspektowym paradygmacie: atrybutywnym (twórczość jako wytwór); personologicznym (cechy osobowości twórcy); procesualnym (badanie procesu twórczego) i ekologicznym (stymulatory i inhibitory twórczości)³. W literaturze z zakresu psychologii i pedagogiki twórczości odnajdujemy dualistyczne podejście do twórczości: elitarne (o twórczości możemy mówić w odniesieniu do wybitnych twórców twórczość wybitna przez duże „T”) i egalitarne (każdy człowiek jest twórczy ale nie w jednakowym stopniu, twórczość każdego człowieka przez małe „t”)⁴. Twórczość rozpatrywana jest również w szerszym kontekście między innymi poprzez model twórczości cztery t - *The four C model of creativity* (mini t – aspekt rozwojowy, małe t – nowa osobista interpretacja świata, pro-t – działania amatorskie oraz duże t – twórczość wybitnych artystów)⁵.

Przepustka do dalszej drogi – Każdy uczeń posiada twórczy potencjał, który można rozwijać!

Przepustką do rozpoczęcia wędrówki, której celem jest odkrywanie własnej strategii twórczych działań, umożliwiającą przejście na pierwszy szlak jest przyjęcie jako własnej dewizy egalitarnych koncepcji twórczości, że każdy człowiek posiada twórczy potencjał, który można wyzwalać i rozwijać⁶. Pojęcie twórczego potencjału utożsamiane jest przez badaczy twórczości z kreatywnością rozumianą jako zdolność człowieka do generowania (wymyślenia) nowych i wartościowych pomysłów (idei, koncepcji, rozwiązań)⁷. Zgodnie z tym ujęciem, twórczość odnosi się do aktywności podmiotu, do jego działalności sprawczej przynoszącej nową wartość. Istotą kreatywności, jako ważnej właściwości człowieka, jest pomysłowość – ideacja, czyli zdolność do wymyślenia wielu rozwiązań problemów

² Zob.: Tamże, s. 78-164.

³ Zob.: Tamże, s. 61-69.

⁴ Zob.: W. Limont (2010), *Pedagogika twórczości, czyli edukacja ku twórczości* [w:] B. Śliwerski (red.) *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, t. 4, GWP, Gdańsk.

⁵ Zob.: J. C. Kaufman (2011), *Kreatywność*, tłum. M. Godyń, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.

⁶ E. Nęcka (2001), *Psychologia twórczości*, GWP, Gdańsk, s. 19-23.

⁷ K. J. Szmidt (2010), *ABC kreatywności*, Difin, Warszawa, s. 8.

otwartych, do generowania nowych i wartościowych idei i koncepcji. Kreatywność może przejawiać się na wysokim poziomie w różnorodnych dziedzinach aktywności człowieka w ciągu całego jego życia⁸.

Ekwipunek – badania nad twórczością

Pomocnym ekwipunkiem, w który warto się uzbroić podążając drogą kreatywności są badania naukowe. Ciekawym tropem poszukiwań może być rozpoznanie dorobku badaczy twórczości⁹. Pojawiają się publikacje wskazujące na różne stanowiska, koncepcje, strategie teoretyczno-metodologiczne w badaniach nad tym zjawiskiem¹⁰. W Polsce coraz więcej ośrodków akademickich zrzesza badaczy twórczości. Powstają nowe inicjatywy skoncentrowane wokół kategorii kreatywności, które mogą być inspiracją do poszukiwania koncepcji rozwijania kreatywności ucznia. Przykładem jest międzynarodowe czasopismo „**Creativity: Theories-Research-Applications**”, w którym można odnaleźć nowe teorie twórczości, badania a także aplikacje praktyczne z zakresu rozwijania kreatywności człowieka¹¹.

⁸ Por. Tamże, s. 8-10.

⁹ Przykładowe rozprawy empiryczne dotyczące twórczości: M. Galewska-Kustra (2012), *Szkoła wspierająca twórczość uczniów. Teoria i przykład praktyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń; M. Karwowski (2005), *Konstelacje zdolności. Typy inteligencji a kreatywność*, „Impuls”, Kraków; M. Karwowski (2009), *Klimat dla kreatywności. Koncepcje-metody-badania*, Difin, Warszawa; W. Limont (1994), *Synektyka a zdolności twórcze. Eksperymentalne badania stymulowania rozwoju zdolności twórczych z wykorzystaniem aktywności plastycznej*, UMK, Toruń; W. Limont (1996), *Analiza wybranych mechanizmów wyobraźni twórczej. Badania eksperymentalne*, UMK, Toruń; J. Uszyńska-Jarmoc (2003), *Twórcza aktywność dziecka. Teoria – rzeczywistość – perspektywy rozwoju*, „Trans Humana”, Białystok; J. Uszyńska-Jarmoc (2007), *Od twórczości potencjalnej do autokreacji w szkole*, „Trans Humana”, Białystok.

¹⁰ Zob.: A. Ciałek, A. Tokarz (2004), *Metoda psychobiograficzna w badaniu procesu twórczego*, [w:] S. Popek (red.) *Twórczość w teorii i praktyce*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin; C. Domański (2004), *Metoda genealogiczna w psychologii twórczości*, [w:] S. Popek (red.) *Twórczość w teorii i praktyce*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin; D. Kubicka (2005), *Strategie i techniki badań twórczości*, [w:] A. Tokarz (red.) *W poszukiwaniu zastosowań psychologii twórczości*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków; K. J. Szmidt (2009) (red.) *Metody pedagogicznych badań nad twórczością*, Wyd. Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź; K. J. Szmidt, M. Modrzejewska-Świągulska (2011), *Psychopedagogiczne badania biograficzne nad twórczością – krytyczny przegląd wybranych stanowisk*, [w:] E. Dubas, W. Świtalski (red.) *Uczenie się z biografii innych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 13-37.

¹¹ www.creativity.uwb.edu.pl

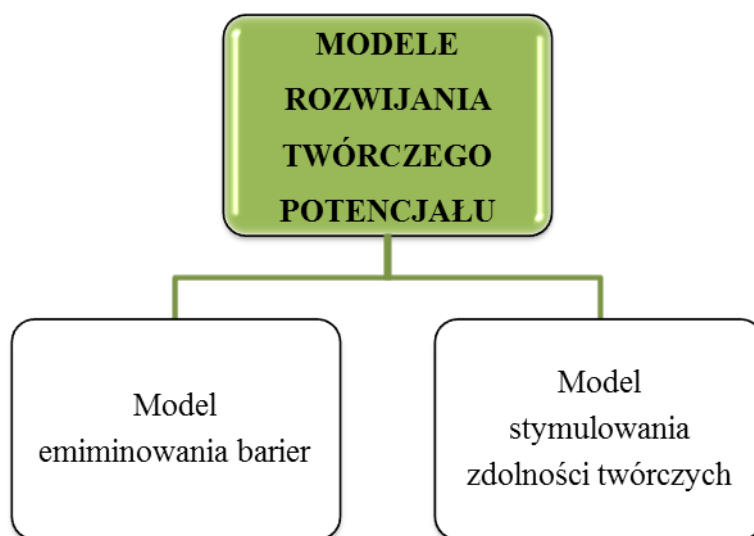

Szlak przetarty, dobrze oznakowany, czyli dydaktyka twórczości jako „kodeks drogowy”

Usystematyzowaną i dobrze oznakowaną ścieżką rozwijania kreatywności ucznia – jest dydaktyka twórczości¹², która może stanowić swoisty kodeks drogowy wyznaczający kierunek poszukiwań w zakresie rozwijania twórczego potencjału ucznia. W publikacjach z zakresu dydaktyki twórczości odnaleźć można między innymi modele wspierania twórczości, zasady i metody twórczości, które mogą stanowić pierwszy wyznacznik wspierania działań twórczych ucznia.

Poznaj modele rozwijania twórczego potencjału ucznia

Strategie metodyczne rozwijania twórczego potencjału opierają się głównie na założeniach teoretycznych podejścia integrującego dwa modele wspierania twórczości¹³: model eliminowania barier (The barrier model) oraz model stymulowania zdolności twórczych (The deficit model)¹⁴ (Rys.1).

Rys. 1 Modele rozwijania twórczego potencjału według R. E. Ripple'a¹⁵

- **Model eliminowania barier** zakłada, że każdy człowiek posiada potencjał twórczy, który jest często blokowany przez bariery wewnętrzne i zewnętrzne. Zadaniem

¹² Zob. K.J. Szmidt (2003), *Dydaktyka twórczości. Koncepcje, problemy, rozwiązania*, „Impuls”, Kraków.

¹³ K.J. Szmidt wskazuje na korzyści psychopedagogiczne dydaktycznego zastosowania kompleksowej strategii łączącej dwa modele wspierania twórczości. Zob. K.J. Szmidt (2007), *Pedagogika twórczości...op.cit.*

¹⁴ R. E. Ripple Za: K.J. Szmidt (2007) *Pedagogika twórczości...op.cit...*, s.261.

¹⁵ Opracowanie własne na podstawie: K.J. Szmidt (2007) *Pedagogika twórczości...op.cit.* s.261

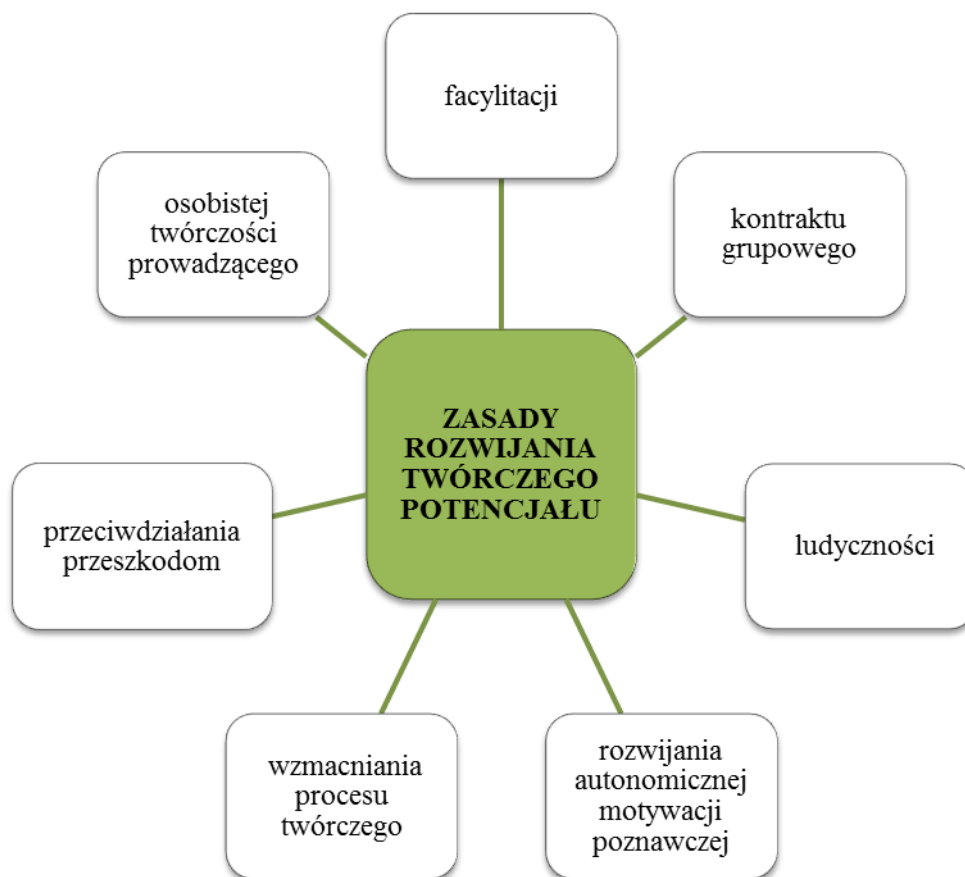

realizacji programów dydaktycznych jest likwidowanie barier blokujących twórczy potencjał człowieka. Metody ich oddziaływań powinny polegać na zwalczaniu barier takich jak: sztywność myślenia, dominacja myślenia analitycznego, przesadne dążenie do sukcesu, konformizm, brak tolerancji dla różnorodności i sprzeczności.

- **Model stymulowania zdolności twórczych** wskazuje, że nie każdy człowiek wykazuje zdolności twórcze dlatego trzeba zastosować określone procedury i techniki ich rozwijania podczas warsztatów i treningów. Ich głównym celem jest symulowanie płynności, giętkości i oryginalności myślenia¹⁶.

Kieruj się zasadami pomocy w tworzeniu

Wsparciem w poszukiwaniu strategii rozwijania twórczego potencjału ucznia mogą być wypracowane przez badaczy i praktyków **zasady sprzyjające rozwijaniu twórczego potencjału** człowieka. W publikacjach z zakresu dydaktyki twórczości wyróżnia się różne typologie zasad wspierania twórczości człowieka. Interesującą klasyfikację zasad opracował K.J. Szmidt¹⁷ (Rys.2):

¹⁶ Tamże

¹⁷ K.J. Szmidt (2003), *Dydaktyka twórczości...op.cit.*, s. 98-114.

Rys. 2. Zasady rozwijania twórczego potencjału według K. J. Szmidta¹⁸

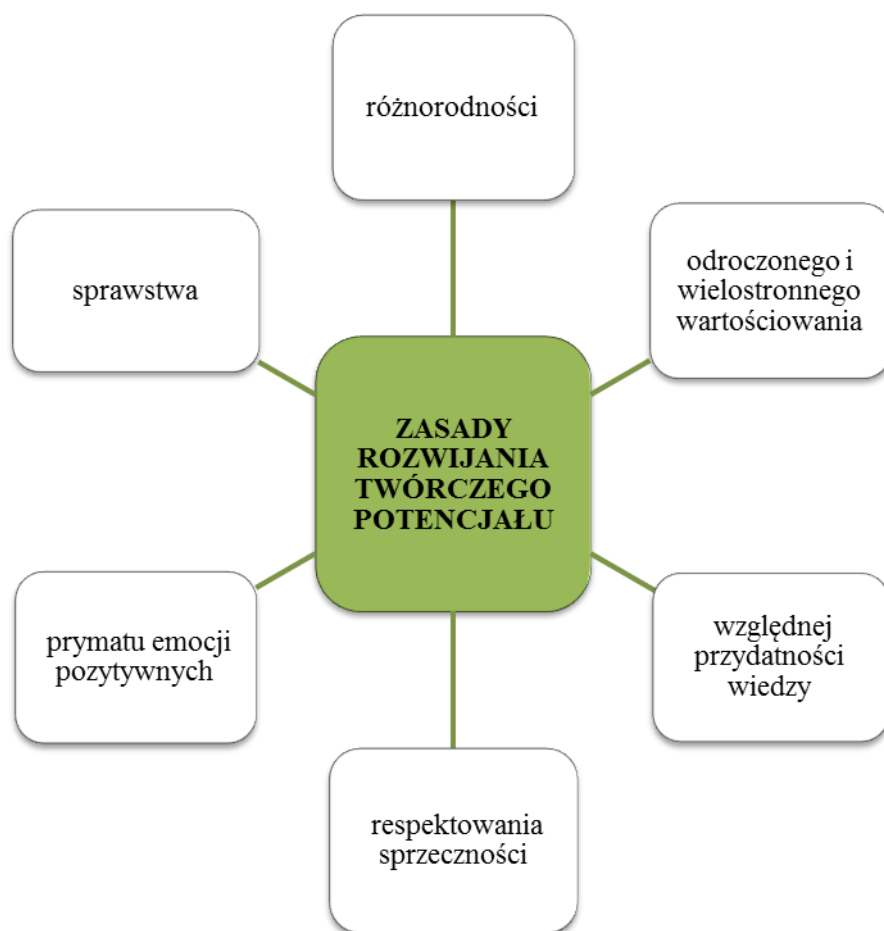
- **Zasada facylitacji** odnosi się do działań wspierających i ułatwiających twórczość, polega na usprawnianiu procesu zdobywania wiedzy i umiejętności twórczych. Realizowanie kompleksu pobudzających do kreatywności działań opartych na autentyczności, otwartości oraz akceptacji.
- **Zasada kontraktu grupowego** odnosi się do formalnego ustalania norm i reguł rządzących procesem rozwijania potencjału twórczego takich jak: inicjatywa, prawdziwość, szczerłość, odpowiedzialność, współdziałanie, komunikacja interpersonalna. Dotyczy sposobu regulowania stosunków między prowadzącym, a uczestnikami zajęć. Kontrakt tworzy się we współpracy wszystkich uczestników zajęć, określa normy i zasady pracy grupowej, które mają sprzyjać twórczemu klimatowi. Przestrzeganie przyjętych reguł ma służyć procesowi tworzenia, zapobiegać barierom twórczości, które mogą pojawić się w wyniku pracy w grupie.
- **Zasada ludyczności** nakłada na osoby organizujące proces rozwijania twórczego potencjału obowiązek wspierania atmosfery tolerancji, życzliwości, otwartości i pogodnego, zabawowego nastroju.
- **Zasada rozwijania autonomicznej motywacji poznawczej** dotyczy rozwijania ciekawości i zainteresowań poznawczych. Zabiegami dydaktycznymi sprzyjającymi realizacji tej zasady są między innymi możliwość wyboru działania oraz czasu na wykonanie zadania.
- **Zasada wzmocnienia procesu twórczego** - wspomaganie rozwoju potencjału twórczego powinno odbywać się poprzez stymulację autotelicznego zaangażowania w działanie i w sam proces tworzenia. Realizacja tej zasady przejawia się w stymulowaniu uczestników zajęć do twórczych poszukiwań, likwidowaniu barier pojawiających się podczas procesu twórczego, podkreślaniu wartości podejmowania wielu prób rozwiązywania problemów.
- **Zasada przeciwdziałania przeszkodom** - dotyczy inhibitorów (barier i przeszkód) twórczego działania wewnętrznych: związanych ze sferą poznawczą, emocjonalno-motywacyjną oraz zewnętrznych (środowiskowych).

¹⁸ Źródło: opracowanie własne na podstawie: K. J. Szmidt (2003), *Dydaktyka twórczości...op.cit.*

- **Zasada osobistej twórczości prowadzącego zajęcia**, zakłada, że tylko twórczy człowiek może stymulować twórczość innych. Dydaktyk twórczości musi być osobą cechującą się ciekawością poznawczą, otwartością na nowość, tolerancją na odmienność, zaangażowaną w działanie i innowacyjną¹⁹.

Ciekawe poznawczo psychodydaktyczne zasady sprzyjające rozwojowi potencjału twórczego człowieka proponuje A. Tokarz²⁰ (Rys. 3).

Rys. 3. Zasady rozwijania twórczego potencjału według A. Tokarz²¹

- **Zasada różnorodności** - odnosi się do treści, form, metod i środków dydaktycznych zajęć rozwijających twórczy potencjał. Podstawowym warunkiem jej realizacji jest możliwość dokonywania wyboru z szerokiej oferty. Różnorodność ma na celu

¹⁹ Tamże

²⁰ A. Tokarz (2005), *Dynamika procesu twórczego*, UJ, Kraków, s. 213-218.

²¹ Opracowanie własne na podstawie: A. Tokarz (2005), *Dynamika procesu twórczego...op.cit.*, s. 213-218.

rozwijanie ciekawości poznawczej oraz wyzwolenie wewnętrznej, autotelicznej motywacji do działania.

- **Zasada odroczonego i wielostronnego wartościowania** odnosi się do pomysłów generowanych przez uczestników zajęć. Zachęca ona do „odłożenia w czasie” ich krytycznej oceny, która powinna mieć charakter informacyjny i opisowy.
- **Zasada względnej przydatności wiedzy** zgodnie z nią zbytnie odwoływanie się do racjonalnej wiedzy może spełniać funkcję barierogenną w procesie twórczym.
- **Zasada respektowania sprzeczności** odnosi się do sprzeczności o charakterze poznawczym, interpersonalnym, a także wynikających z charakteru procesu twórczego. Odwoływanie się do jednej z podstawowych cech osobowości twórczej, którą jest tolerancja dla wieloznaczności, dla niedopowiedzeń, sytuacji niejasnych i otwartych.
- **Zasada prymatu emocji pozytywnych** - polega na kreowaniu atmosfery życzliwości i zabawy, która daje szansę na większe zaangażowanie w pracę twórczą, niwelując potencjalny lęk przed działaniem, sprzyja ona likwidowaniu inhibitorów emocjonalnych twórczego działania.
- **Zasada sprawstwa** - polega na tworzeniu sytuacji możliwości aktywnego angażowania się w różnorodne działania twórcze²².

Sięgnij po metody dydaktyki twórczości

W publikacjach bardzo szczegółowo opisane są różnorodne **metody rozwijania twórczego potencjału człowieka**, czyli celowo stosowane sposoby stymulowania, wspierania oraz rozwijania zdolności i umiejętności twórczego myślenia, a także dyspozycji emocjonalno-motywacyjnych i działaniowych, będących komponentami postawy twórczej²³. W związku z tym, że metodyka twórczego działania zwana jest heurystyką, obejmuje ona zasady, metody i techniki twórczego rozwiązywania zadań²⁴ różniące się od algorytmu²⁵. W publikacjach z zakresu psychopedagogiki kreatywności można odnaleźć wiele klasyfikacji metod rozwijania twórczego potencjału człowieka.

W ramach **metod heurystycznych** stosuje się szczegółowe zabiegi dydaktyczne – techniki takie jak: **kruszenie, identyfikacja z obiektem, superpozycja**²⁶.

²² Tamże

²³ K.J. Szmidt (2007), *Pedagogika twórczości...op.cit.*, s. 274.

²⁴ A. Góralski (1989), *Twórcze rozwiązywanie zadań*, PWN, Warszawa, s. 61.

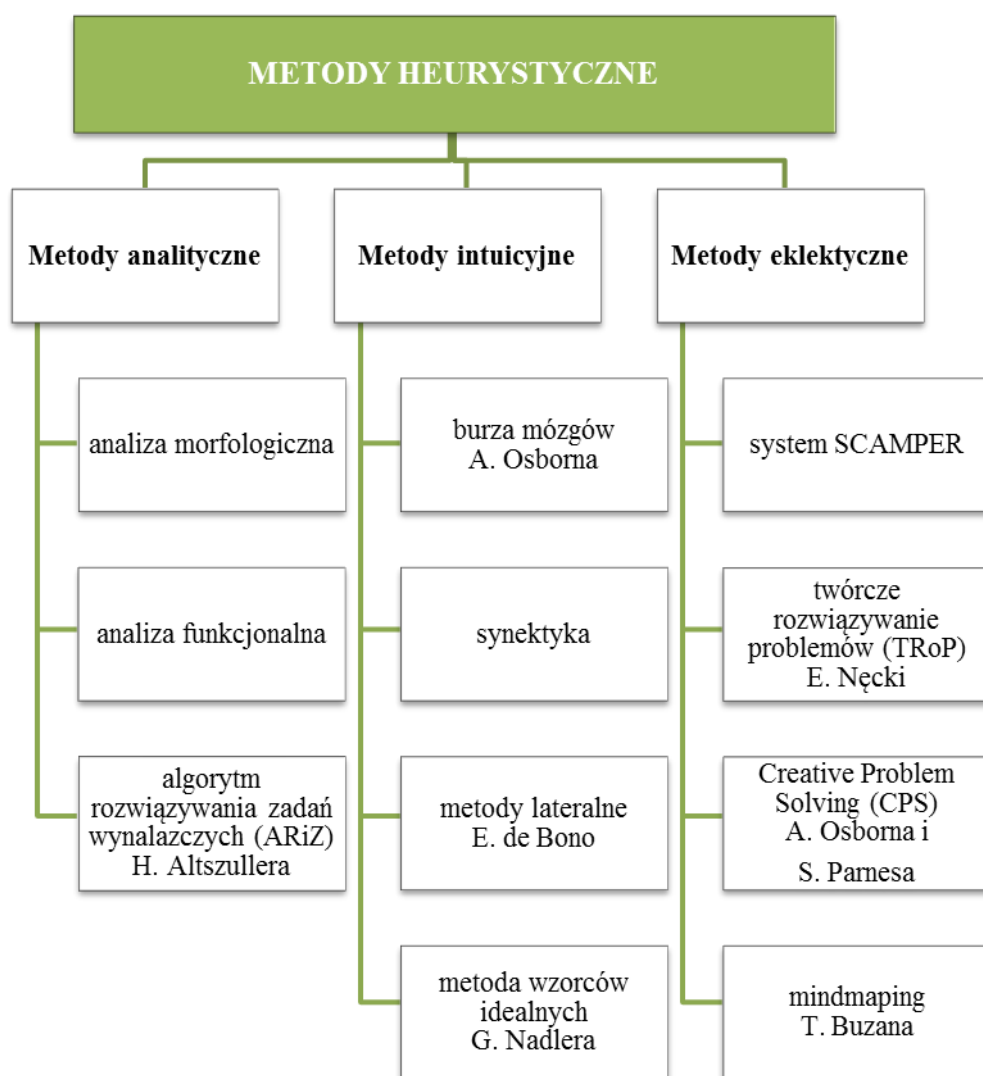
²⁵ Zob. E. Nęcka (1994), *TROp... Twórcze Rozwiązywanie problemów*, „Impuls”, Kraków.

²⁶ Zob. W. Dobrowicz (1995), *Psychodydaktyka kreatywności*, WSPS, Warszawa.

- **Kruszenie** – krytyczna analiza zastanego stanu (np. wyszukiwanie wad zjawiska, sytuacji);
- **Identyfikacja z obiektem** – polega na wczuwaniu się przez osobę rozwiązującą problem w stan i funkcjonowanie danego obiektu;
- **Superpozycja** – nakładanie na siebie, kompilowanie cech różnych obiektów w celu ich zmiany, ulepszenia²⁷.

W rozwijaniu twórczego potencjału człowieka wykorzystuje się metody heurystyczne: **analityczne, intuicyjne** oraz **eklektyczne** (Rys.4)²⁸.

Rys. 4. Metody heurystyczne rozwijania twórczego potencjału²⁹

²⁷ Tamże

²⁸ E. Nęcka (2001) *Psychologia twórczości*, GWP, Gdańsk, s. 209.

²⁹ Opracowanie własne na podstawie: K.J. Szmidt (2007), *Pedagogika twórczości...op.cit.*

Metody analityczne polegają na systematycznym dążeniu do rozwiązania problemu twórczego oraz analizowaniu przeszkód utrudniających osiągnięcie celu, wymagają rozbicia problemu na części składowe i rozwiązania każdego elementu z osobna³⁰. Do metod analitycznych zalicza się między innymi **analizę morfologiczną** oraz **analizę funkcjonalną**:

- **Analiza morfologiczna** - metoda stanowiąca stymulator wyobraźni, metoda poszukiwania twórczych rozwiązań problemów drogą systematycznej analizy wszystkich możliwych rozwiązań, jej celem jest identyfikowanie, indeksowanie i liczenie wszystkich rozwiązań danego problemu³¹;
- **Analiza funkcjonalna** - cel: projektowanie nowych produktów, metoda polega na wyróżnianiu funkcji jakie ma pełnić w przyszłości produkt; po wyróżnieniu funkcji, od najbardziej ogólnych do szczegółowych, przejście do prób „implementacji danych funkcji, czyli do wymyślania przedmiotów, które mogłyby pełnić wcześniej wyróżnione funkcje³².

Metody intuicyjne są to sposoby atakowania problemów poprzez odwołanie się do zbiorowej mądrości lub potocznej intuicji osób, wykorzystywanie fantazji, emocji, przeczuć jako źródła rozwiązywania problemów. Do metod intuicyjnych zliczamy między innymi **burzę mózgów A. Osborna, synektykę Gordona, metody lateralne E. de Bono**:

- **Burza mózgów A. Osborna** - istotą tej techniki są następujące zasady: odracanie oceny, produktywności oraz wykorzystywania każdej okazji do wymyślania nowego pomysłu lub ulepszania czegoś³³;
- **Synektyka Gordona** - oznacza umiejętne posługiwanie się analogią w dążeniu do zrozumienia problemu i wypracowania skutecznego rozwiązania np. poprzez stosowanie analogii prostych, symbolicznych, fantastycznych lub osobistych³⁴;
- **Metody lateralne E. de Bono** - myślenie lateralne - równoległe, w bok to gotowość do pozbycia się sztywności w rozumieniu świata, zdolność do patrzenia na zjawiska z różnych perspektyw, jest to zdolność do tworzenia pozornie nieistniejących powiązań. E. de Bono opracowała liczne programy obejmujące szczegółowe techniki i metody rozwijania myślenia lateralnego³⁵.

³⁰ Tamże

³¹ Zwicky Za: E. Nęcka (2001), *Psychologia twórczości...op.cit.*, s. 209.

³² Fustier Za: E. Nęcka (2001), *Psychologia twórczości...op.cit.*, s. 210.

³³ Osborn Za: E. Nęcka (2001), *Psychologia twórczości...op.cit.*, s. 210-211.

³⁴ Gordon Za: E. Nęcka (2001), *Psychologia twórczości...op.cit.*, s. 211.

³⁵ Zob.: E. De Bono (1994), *Naucz swoje dziecko myśleć*, Prima, Warszawa; E. De Bono (1996), *Sześć kapeluszy czyli sześć sposobów myślenia*, Medium, Warszawa; E. De Bono (1998), *Naucz się myśleć kreatywnie*, Prima, Warszawa; E. De Bono (1999), *Jak stosować myślenie lateralne. Rozwiązywanie problemów metodą*

Metody eklektyczne są połączeniem metod analitycznych i intuicyjnych. Zaliczamy do nich między innymi **twórcze rozwiązywanie problemów TRoP E. Nęcki**, **Creative Problem Solving (CPS) A. Osborna i S. Parnesa**:

- **TRoP Twórcze rozwiązywanie problemów E. Nęcki.** Zgodnie z podstawowym założeniem TRoP aby rozwiązać problem trzeba go najpierw dostrzec, następnie zrozumieć, a potem właściwie sformułować. Pierwsze trzy etapy systemu zachodzące w przestrzeni problemu składają się z rozmaitych technik umożliwiających identyfikację problemu. Następnie przechodzi się do przestrzeni rozwiązań: budowania problemu zastępczego, szukanie rozwiązań problemu zastępczego i powrót do problemu wyjściowego. TRoP zakłada, że skuteczne poszukiwanie rozwiązań wymaga oderwania się od problemu poprzez wykorzystanie wiedzy z innej dziedziny lub z wyobraźni. Krytycznym etapem jest powrót ze świata fantazji do problemu wyjściowego i przystosowanie zastępczych rozwiązań do rzeczywistości³⁶;
- **Creative Problem Solving (CPS) A. Osborna i S. Parnesa** – metoda twórczego rozwiązywania problemów, stosowana do rozwijania zdolności twórczych w edukacji na różnych poziomach. Model obejmuje sześć faz: znajdowanie celu działania, zbieranie informacji, definiowanie problemu, szukanie wielu pomysłów rozwiązań, wybór najlepszego pomysłu do późniejszego opracowania, weryfikacja rozwiązania ze wskazaniem sposobu wprowadzenia go do praktyki³⁷.

Koleją ważną grupą metod są **metody pokonywania sztywności myślenia**, które polegają na eliminowaniu inhibitorów twórczości, przyczyniają się do przełamania takich przeszkód jak: dominacja myślenia analitycznego, preferowanie ekspresji werbalnej, lęk przed złą odpowiedzią, przesądne dążenie do sukcesu, poleganie na zewnętrznej ocenie, uleganie konformizmowi, brak tolerancji dla różnorodności i sprzeczności³⁸. Wyróżnia się cztery grupy technik sprzyjających pokonywaniu sztywności myślenia: **widzenie inaczej, osłabienie wewnętrznej cenzury, twórcza samoocena, normy grupowe**³⁹:

- **Widzenie inaczej** celem tej grupy technik jest przewyciężanie inercji i sztywności w spostrzeganiu i wykorzystaniu obiektów, a także w myśleniu o nich.

pozalogiczną, Medium, Warszawa; E. De Bono (2007), *Kurs myślenia*, Wydawnictwo JK, Łódź; E. De Bono (2009), *Umysł kreatywny: 62 ćwiczenia rozwijające intelekt*, Wyd. Studio Emka, Warszawa.

³⁶ Zob. E. Nęcka (1994), *TRoP...Twórcze Rozwiązywanie Problemów...op.cit.*

³⁷ S. J. Parens Za: W. Limont (2010), *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznawać i jak z nim pracować*, GWP, Gdańsk, s. 204.

³⁸ J.K. Szmidt (2005), *Pedagogika twórczości. Idee-aplikacje-rady na twórczą drogę...op.cit.*, s. 33.

³⁹ Zob. E. Nęcka (1998), *Trening twórczości. Podręcznik dla psychologów, pedagogów i nauczycieli*, „Impuls”, Kraków s. 115-131.

Ćwiczenia te kształtują giętkość adaptacyjną i plastyczność zachowania w sytuacjach społecznych. Przykładowe ćwiczenia tego typu to: *Bezludna wyspa, alternatywne tytuły, Percepcja allocentryczna, Psychodrama*⁴⁰.

- **Oslabienie wewnętrznej cenzury** polega na przejściowym osłabieniu samokontroli intelektualnej, „wyciszaniu wewnętrznej cenzury” oraz kształtowaniu zdolności do poddawania się wizjom. Przykładowe ćwiczenia tego typu to: *Odraczanie oceny, Myślenie życzeniowe, Winda*⁴¹.
- **Twórcza samoocena** przyczynia się do przezwyciężenia przekonania, że nie każdy człowiek dysponuje niezbędnymi zdolnościami i cechami charakteryzującymi twórców. Przykładowe ćwiczenia tego typu to: *W czym jestem do niego podobny?, Czym się od niego różnię, Mój dobry pomysł, Mógłbym być bardziej twórczy, gdybym*⁴².
- **Normy grupowe** - ćwiczenia polegające na przezwycięzeniu przeszkód myślenia twórczego jakie może wytwarzać grupa. Stworzenie klimatu emocjonalnego, norm grupowych sprzyjających rozwijaniu twórczego potencjału uczestników szkoleń np. opracowanie *10 przykazań dla uczestnika szkoleń*⁴³.
- Kolejną grupą metod są **metody rozwijania myślenia wyobraźniowego i ciekawości poznawczej**, które opierają się na stymulowaniu wyobraźni i ciekawości poznawczej poprzez czynniki takie jak: nowość, niezwykłość, dziwność, zmianę (niespodziankę, zaskoczenie), konflikt (brak związku, nieodpowiedniość, rozbieżność, niedookreśloność)⁴⁴. Rozbudzeniu ciekawości poznawczej sprzyja **myślenie pytajne**⁴⁵, które polega na odkrywaniu nowych problemów i redefiniowaniu starych. Przykładowe ćwiczenia rozwijające myślenie wyobraźniowe i ciekawość poznawczą: *Burza pytań, Naiwne pytania, Co chciałbym wiedzieć, Ciekaw jestem czy rzeczywiście...?, Interesujący ekspert*⁴⁶; *Co Cię ciekawi?, Idee, które wzmacniają mój*

⁴⁰ Tamże, s. 116-120.

⁴¹ Tamże, s. 121-124.

⁴² Tamże, s. 126-130.

⁴³ Tamże, s. 131-132.

⁴⁴ K.J. Szmidt (2010), *ABC kreatywności...op.cit.*, s. 34-35.

⁴⁵ K.J. Szmidt (2006), *Teoretyczne i metodyczne podstawy procesu rozwijania myślenia pytajnego*, [w:] W. Limont, J. Cieślukowska (red.), *Dylematy edukacji artystycznej, tom II. Edukacja artystyczna a potencjał twórczy człowieka*, „Impuls”, Kraków.

⁴⁶ E. Nęcka (1998), *Trening twórczości. Podręcznik dla psychologów, pedagogów i nauczycieli*, „Impuls”, Kraków s. 44-49.

*zapał, Pięć pytań, Wszystkie rodzaje pytań, Co by było gdyby?*⁴⁷; *W poszukiwaniu interesujących zjawisk, Zastanawiam się..., Co mnie dziwi?, Dwadzieścia pytań*⁴⁸.

Do metod rozwijania zdolności skojarzeniowych zaliczamy m.in.: **transformacje, asocjacje, analogie i metafory:**

- **Asocjacje** polegają na produkowaniu skojarzeń, często ich serii w nieprzypadkowej kolejności, skojarzeń pomiędzy rozproszonymi dotąd faktami, pojęciami, emocjami⁴⁹. W dokonywaniu asocjacji pomaga **abstrahowanie**, które obejmuje wyróżnianie w wybranych obiektach pewnych ich aspektów czy cech i pomijanie innych. Dzięki takim operacjom możliwe jest definiowanie i redefiniowanie obiektów, klasyfikowanie ich według różnych kryteriów, dostrzeganie podobieństw między obiektami, w których wyabstrahowano podobne cechy (przykładowe ćwiczenia: *Tysiąc definicji, Podobieństwa, Lista atrybutów, Archiwum, Przykłady, Podstawowa sprzeczność, Chińska encyklopedia, Funkcje bez przedmiotów, Analiza funkcjonalna*)⁵⁰.
- **Transformowanie** polega na symbolicznym zmienianiu wybranych parametrów jakiegoś przedmiotu, procesu lub stanu rzeczy (przykładowe ćwiczenia: *Łańcuch obrazów, Pytania Osborna, Zalety wad i wady zalet, Szkło powiększające i pomniejszające*)⁵¹.
- **Analogia** jest związkiem między dwoma obiektami, opartymi na podobieństwie ich wewnętrznej struktury⁵². Dzięki analogiom wykorzystuje się podobieństwa i związki między odległymi zjawiskami do wytworzenia oryginalnych pomysłów. Ułatwiają one zrozumienie trudnych treści, upraszczają złożone problemy oraz pozwalają znaleźć nieoczekiwane pomysły (przykładowe ćwiczenia: *Łańcuch czy gwiazda., Najkrótszy łańcuch, Łańcuchy alternatywne, Sieć, Superpozycje, Kolorowe superpozycje, Terenowe superpozycje, Bricolage*)⁵³.
- **Metafory** są konstrukcją, w której wyrazy użyte w określonym kontekście niezgodne z ich słownikowym znaczeniem kodowym uzyskują nowy sens. Metafory przynoszą nowe informacje, które są istotne dla zrozumienia problemu, ułatwiają głębszy wgląd

⁴⁷ K.J. Szmidt (2010), *ABC kreatywności...op.cit.*, s. 40-43.

⁴⁸ S. Bowkett (2000), *Wyobraź sobie, że... Ćwiczenia rozwijające twórcze myślenie uczniów*, WSiP, Warszawa.

⁴⁹ Tamże, s. 24.

⁵⁰ E. Nęcka (1998), *Trening twórczości...op.cit.*, s. 61-70.

⁵¹ Tamże, s. 106-112.

⁵² Zob. E. Nęcka (1992), *Struktura operacji intelektualnych a twórczość*, [w:] M. Majerski, T. Tyszka (red.), *Psychologia i poznanie*, PWN, Warszawa.

⁵³ E. Nęcka (1998), *Trening twórczości...op.cit.*, s. 71-76.

w istotę obiektu, przynoszą efekt nowości i zaskoczenia⁵⁴. Dzięki zastosowaniu myślenia metaforycznego możliwe jest mówienie o jednej rzeczy w terminach typowych dla zupełnie innego zjawiska. Metaforyzowanie przyczynia się do porzucania prostego, stereotypowego sposobu poszukiwania idei na rzecz koncentrowania się na informacjach całkowicie oryginalnych (przykładowe ćwiczenia: *Percepcja fizjonomiczna, Personifikacja, Identyfikacja z obiektem, Empatia, Alegoria, Ożywianie martwych metafor*)⁵⁵.

Poznaj procedury organizacji treningu twórczości

Przydatnym narzędziem dydaktycznym w poszukiwaniu własnej drogi rozwijania twórczego potencjału ucznia mogą być publikacje wskazujące na różne **modele organizacji psychoedukacyjnego treningu twórczości np. A. Góralskiego, E. Nęcki, K.J. Szmidta**⁵⁶. Trening kreatywności jako forma treningu psychoedukacyjnego jest zastosowaniem systemu metod, technik i ćwiczeń w celu rozwijania twórczego potencjału jednostki lub grupy osób⁵⁷. Podstawowe założenia treningu kreatywności są następujące:

- Uczestnictwo w - treningu oparte jest na dobrowolnie zawartych kontraktach ustalających jego cele, formy, reguły i normy regulujące postępowanie uczestników oraz stosunki z prowadzącym (zalecane jest aby członków grupy było więcej niż pięciu i nie więcej niż kilkunastu);
- Rola prowadzącego polega na rezygnacji z przywództwa na rzecz facylitacji i pomocy uczestnikom treningu oraz podtrzymywaniu klimatu bezpieczeństwa i zaufania;
- Komunikacja interpersonalna i asertywna (komunikaty typu „Ja”);
- Różnorodność stosowanych technik;
- Harmonijne traktowanie trzech sfer postawy twórczej: poznawczej, emocjonalno-motywacyjnej i behawioralnej;
- Kultuwanie klimatu ludycznego i zdrowego humoru, zapobieganie przejawom niezyczliwego poczucia humoru i ironizowania;
- Bogactwo używanych środków dydaktycznych⁵⁸.

⁵⁴ Zob. E. Nęcka (1995), *Proces twórczy i jego ograniczenia*, „Impuls”, Kraków.

⁵⁵ E. Nęcka (1998), *Trening twórczości...op.cit.*

⁵⁶ K.J. Szmidt (2008), *Trening kreatywności. Podręcznik dla pedagogów, psychologów i trenerów grupowych*, Sensus, Gliwice; E. Nęcka (1998), *Trening twórczości...op.cit.*; A. Góralski (1996), *Reguły treningu twórczości*, SCHOLAR, Warszawa.

⁵⁷ E. Nęcka (1998), *Trening twórczości...op.cit.*, s. 13.

⁵⁸ K.J. Szmidt (2007), *Pedagogika twórczości...op.cit.*, s. 297-303.

Droga kręta, wyboista, pełna pułapek – publikacje metodyczne, programy, poradniki

Inną drogą poszukiwań, która często jest krętą, wyboistą, w trakcie której jest niezbędny kompas są **publikacje metodyczne, programy oraz poradniki z zakresu rozwijania kreatywności**. Na polskim rynku wydawniczym można odnaleźć zarówno propozycje rozwijania konkretnych umiejętności lub zdolności myślenia twórczego jak także bardziej kompleksowe projekty odnoszące się do rozwijania różnych komponentów postawy twórczej.

Różne ścieżki czyli „dobre praktyki” rozwijania twórczego potencjału

Poszukując własnej drogi rozwijania kreatywności ucznia warto zatrzymać się przy następujących projektach:

- **Porządek i Przygoda. Lekcje twórczości**⁵⁹ są to propozycje serii lekcji twórczości jest kierowana do nauczycieli, wychowawców oraz rodziców opartych na solidnych podstawach teoretycznych. Projekt lekcji twórczości proponuje nowy model życia oparty na pasji, intelekcie, ambicji oraz pozytywnych cechach charakteru odwołuje się do sfery poznawczej, emocjonalno-motywacyjnej i behawioralnej.
- Pakiet edukacyjny **Żywioty. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym**⁶⁰ przeznaczony jest dla klas początkowych szkoły podstawowej i obejmuje: program edukacyjny, przewodnik metodyczny dla nauczyciela oraz materiały edukacyjne.
- Przykładem interesującego rozwijania twórczości, samoświadomości oraz dyspozycji autokreacyjnych dzieci klas I-III oraz budowania obrazu samego siebie jest podręcznik i program **Podróże. Skarby. Przygoda J. Uszyńskiej-Jarmoc**⁶¹.

⁵⁹ K.J. Szmidt, B. Rakowiecka, K. Okraszewski (1996), *Program edukacyjny Porządek i Przygoda. Lekcje twórczości*, WSiP, Warszawa.

⁶⁰ K.J. Szmidt, J. Bonar (1998), *Program edukacyjny Żywioty. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, WSiP, Warszawa; K.J. Szmidt, J. Bonar (1998), *Żywioty. Ziemia. Książka dla nauczyciela. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, klasa I*, WSiP, Warszawa; K.J. Szmidt, J. Bonar (1999), *Żywioty. Ziemia. Książka ćwiczeń. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, klasa I*, WSiP, Warszawa; K.J. Szmidt, J. Bonar (2000), *Żywioty. Ogień i woda. Książka dla nauczyciela. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, klasa II*, WSiP, Warszawa; K.J. Szmidt, J. Bonar (2000), *Żywioty. Ogień i woda. Książka ćwiczeń. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, kl. II*, WSiP, Warszawa; K.J. Szmidt, J. Bonar, W. Karolak (2000), *Karty kreatywne „Żywioty – Ziemia”*, *Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, WSiP, Warszawa; K.J. Szmidt, J. Bonar, W. Karolak (2000), *Karty kreatywne „Żywioty – Ogień i woda, Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, WSiP, Warszawa.

⁶¹ J. Uszyńska-Jarmoc (2005), *Podróże. Skarby. Przygoda*. „Trans Humana”, Białystok

- *Metoda i wyobraźnia. Podręcznik dla nauczyciela. Lekcje twórczości w klasie I i 2*⁶² to seria książek metodycznych z propozycjami lekcji kreatywności w nauczaniu wczesnoszkolnym.
- Przykładem **kreatywnej dramy** są publikacje metodyczne **Kamili Witerskiej: *Drama. Przewodnik po koncepcjach, technikach i miejscach*** oraz ***Drama. Techniki, strategie, scenariusze***⁶³.
- Warto zwrócić uwagę na projekt edukacyjny *Zabawy z wyobraźnią*⁶⁴ - podręcznik metodyczny, prezentujący technikę obrazków dynamicznych.
- Na rynku wydawniczym odnaleźć można serię *Myślanki – Twórcze Zabawy Domowe*⁶⁵ stworzoną w Ośrodku Twórczej Edukacji „Kangur” w Krakowie, zajmującej się rozwijaniem twórczego myślenia w praktyce.

Jak nie zejść na manowce? – czyli pułapki pseudydaktyki

W Polsce ukazuje się coraz więcej poradników metodycznych, podręczników i materiałów dydaktycznych z zakresu rozwijania kreatywności. Niestety czasami nie są one ugruntowane teoretycznie oraz zweryfikowane praktycznie. W tym „gąszczu publikacji metodycznych” można się zagubić. K. Szmidt wskazuje na publikacje „Nie warto zachodu” twierdzi, że tego typu publikacje cierpią na ogół na trzy podstawowe „choroby”: po pierwsze autorzy poradników na ogół nie dbają o dobre ugruntowanie teoretyczne i empiryczne swoich programów, po drugie widoczne jest w nich nadmierne upraszczanie, autorzy tych poradników serwują treści miłe, łatwe i przyjemne, po trzecie poradniki te cechują się przesadą w jej najróżniejszej postaci, traktują swoje działania jako receptę na twórcze życie i twórczą pracę, używają pojęć „moc”, „potęga” twórczego myślenia⁶⁶.

⁶² E. Płóciennik, M. Just, A. Dobrakowska, J. Woźniak (2009). *Metoda i wyobraźnia. Podręcznik dla nauczyciela. Lekcje twórczości w klasie 1*, Difin, Warszawa; E. Płóciennik, M. Just, A. Dobrakowska, J. Woźniak (2010) *Metoda i wyobraźnia. Podręcznik dla nauczyciela. Lekcje twórczości w klasie 2*, Difin, Warszawa.

⁶³ K. Witerska (2014), *Drama. Przewodnik po koncepcjach, technikach i miejscach*, Difin, Warszawa; K. Witerska (2011), *Drama. Techniki, strategie, scenariusze*, Difin, Warszawa.

⁶⁴ E. Płóciennik, A. Dobrakowska (2009), *Zabawy z wyobraźnią. Scenariusze i obrazki o charakterze dynamicznym rozwijające wyobraźnię i myślenie twórcze dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, AH-E, Łódź.

⁶⁵ <http://www.myslanki.pl>

⁶⁶ Por. K.J. Szmidt, *Literatura konieczna z pedagogiki i psychologii twórczości*
http://meritum.mscdn.pl/meritum/moduly/egzempl/10/10_89_abc.pdf

ABC Kreatywności - „Pomoc drogowa” by nie popaść w paranoję kreatywności

Aby nie popaść w paranoję kreatywności i nie zostać sprowadzonym na manowce jako swoistą „pomoc drogową” warto potraktować książkę **K. Szmidta** *ABC Kreatywności*⁶⁷. Jak pisze autor we wstępie: „Książka ta jest wynikiem buntu. Mojego buntu. Bunt ten narodził się i narastał w czasie czytania wielu książek naukowych, popularnonaukowych i szczególnie poradników, które za główny przedmiot rozważań wzięły sobie kreatywność i twórczość. Autorzy poradników rozwoju kreatywności, ślepi na wyniki współczesnych badań nad twórczością i twórcami, które są szeroko opisywane od ponad trzydziestu lat, ciągle rozpowszechniają mity i półprawdy o kreatywności. Do tego dochodzi nagminne i przesadne upraszczanie wszelkich mechanizmów związanych z tworzeniem, które nie są takie proste, jak to się wydaje „wyznawcom” idei myślenia lateralnego, mindmappingu i jakoby twórczej prawej półkuli mózgu. Dodajmy do tego jeszcze powszechne składanie przez autorów tych książek łatwych obietnic bez pokrycia. Obietnice te, rzecz jasna, dotyczą lansowanej przez autora poradnika recepty na przyrost kreatywności – jeśli tylko czytelnik zechce zastosować cudowne techniki opisywane w poradniku, to „moc twórcza będzie z nim”⁶⁸. W powyższej publikacji odnaleźć można całościowy opis zjawisk związanych z kreatywnością oraz propozycje jej rozwijania.

Podążaj za głosem ucznia

Na rynku wydawniczym pojawia się coraz więcej poradników metodycznych, w których konstruuje się gotowe recepty odpowiadające na pytania: Jak rozwijać potencjał, zdolności, uzdolnienia, talenty ucznia? Często jednak nie przystają one do rzeczywistych potrzeb odbiorców. Brakuje projektów rozwijania zdolności twórczych ucznia, których założenia wynikają z subiektywnie artykułowanych potrzeb kluczowych podmiotów: uczniów zdolnych popartych ich autentycznymi doświadczeniami w tym obszarze. Niezwykle cenne i ważne jest zatem „wczytanie się” w rady i zalecenia dotyczące wspierania ucznia osób najbardziej zainteresowanych – uczniów. Przykładem podążania za głosem uczniów jest publikacja **J. Uszyńskiej-Jarmoc, B.Kunat, M.J. Tarasiuk** *Sukcesy uczniów zdolnych*.

⁶⁷ K.J. Szmidt (2010), *ABC kreatywności...op.cit.*

⁶⁸ K.J. Szmidt (2010), *ABC kreatywności...op.cit.*, s. 7.

*Fakty-narracje-interpretacje*⁶⁹, która powstała w ramach projektu Talenty XXI wieku. W narracjach uczniów zdolnych, ich rodziców i nauczycieli można odnaleźć ich zalecenia i potrzeby w zakresie rozwijania twórczego potencjału.

Osobista mapa podróży - śladami pasji i zainteresowań

Pierwszym krokiem poszukiwań własnej strategii rozwijania twórczego potencjału ucznia może być opracowanie osobistej mapy podróży zgodnej z własną wizją, wpisującą się w autentyczne pasje edukacyjne. Jednak warto pamiętać, że tylko twórczy człowiek może stymulować i wyzwalać twórczy potencjał innych. Dlatego niezbędna jest praca nad sobą w tym zakresie kierowana zasadą dydaktyki twórczości, że: „Kreatywności można się uczyć i to na różne sposoby, od lektury stosownych publikacji po studia magisterskie z tego zakresu i uczestnictwo w systematycznych treningach i lekcjach twórczości. Należy jednak starannie dobierać zarówno lektury, jak i formy samokształcenia, dobrze ugruntowane w wiedzy naukowej i prowadzone przez doświadczonych nauczycieli i trenerów, a nie na mistycznych koncepcjach pseudotwórczości”⁷⁰.

Bibliografia

- Bowkett S. (2000), *Wyobraź sobie, że... Ćwiczenia rozwijające twórcze myślenie uczniów*, WSiP, Warszawa.
- Całek A., Tokarz A. (2004), *Metoda psychobiograficzna w badaniu procesu twórczego*, [w:] S. Popek (red.) *Twórczość w teorii i praktyce*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- De Bono E. (1994), *Naucz swoje dziecko myśleć*, Prima, Warszawa.
- De Bono E. (1996), *Sześć kapeluszy czyli sześć sposobów myślenia*, Medium, Warszawa.
- De Bono E. (1999), *Jak stosować myślenie lateralne. Rozwiązywanie problemów metodą pozaloczną*, Medium, Warszawa.
- De Bono E. (2007), *Kurs myślenia*, Wydawnictwo JK, Łódź.
- De Bono, E. (1998), *Naucz się myśleć kreatywnie*, Prima, Warszawa.
- De Bono, E. (2009), *Umysł kreatywny: 62 ćwiczenia rozwijające intelekt*, Wyd. Studio Emka, Warszawa.
- Dobrołowicz W. (1995), *Psychodydaktyka kreatywności*, WSPS, Warszawa.
- Domański C. (2004), *Metoda genealogiczna w psychologii twórczości*, [w:] S. Popek (red.) *Twórczość w teorii i praktyce*, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Galewska-Kustra M. (2012), *Szkoła wspierająca twórczość uczniów. Teoria i przykład praktyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Góralski A. (1989), *Twórcze rozwiązywanie zadań*, PWN, Warszawa.

⁶⁹ J. Uszyńska-Jarmoc, B.Kunat, M.J. Tarasiuk (2014), *Sukcesy uczniów zdolnych. Fakty-narracje-interpretacje*, CKU, Białystok <http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/1643>

⁷⁰ K.J. Szmidt (2010), *ABC kreatywności...op.cit.*, s. 235.

- Góralski A. (1996), *Reguły treningu twórczości*, SCHOLAR, Warszawa.
- Karwowski M. (2005), *Konstelacje zdolności. Typy inteligencji a kreatywność*, „Impuls”, Kraków.
- Karwowski M. (2009), *Klimat dla kreatywności: Koncepcje-metody-badania*, Difin, Warszawa.
- Kaufman J.C. (2011), *Kreatywność*, tłum. M. Godyń, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Kubicka D. (2005), *Strategie i techniki badań twórczości*, [w:] A. Tokarz (red.) *W poszukiwaniu zastosowań psychologii twórczości*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Limont W. (1994), *Synektyka a zdolności twórcze. Eksperymentalne badania stymulowania rozwoju zdolności twórczych z wykorzystaniem aktywności plastycznej*, UMK, Toruń.
- Limont W. (1996), *Analiza wybranych mechanizmów wyobraźni twórczej. Badania eksperymentalne*, UMK, Toruń.
- Limont W. (2010), *Pedagogika twórczości, czyli edukacja ku twórczości* [w:] B. Śliwerski (red.) *Pedagogika. Subdyscypliny i dziedziny wiedzy o edukacji*, t. 4, GWP, Gdańsk.
- Limont W. (2010), *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznawać i jak z nim pracować*, GWP, Gdańsk.
- Nęcka E. (1992), *Struktura operacji intelektualnych a twórczość*, [w:] M. Majerski, T. Tyszka (red.), *Psychologia i poznanie*, PWN, Warszawa.
- Nęcka E. (1994), *TROp... Twórcze Rozwiązywanie problemów*, „Impuls”, Kraków.
- Nęcka E. (1995), *Proces twórczy i jego ograniczenia*, „Impuls”, Kraków.
- Nęcka E. (1998), *Trening twórczości. Podręcznik dla psychologów, pedagogów i nauczycieli*, „Impuls”, Kraków.
- Nęcka E. (2001) *Psychologia twórczości*, GWP, Gdańsk.
- Płóciennik E., Dobrakowska A. (2009), *Zabawy z wyobraźnią. Scenariusze i obrazki o charakterze dynamicznym rozwijające wyobraźnię i myślenie twórcze dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, AH-E, Łódź.
- Płóciennik E., Just M., Dobrakowska A., Woźniak J. (2009). *Metoda i wyobraźnia. Podręcznik dla nauczyciela. Lekcje twórczości w klasie 1*, Difin, Warszawa.
- Płóciennik E., Just M., Dobrakowska A., Woźniak J. (2010) *Metoda i wyobraźnia. Podręcznik dla nauczyciela. Lekcje twórczości w klasie 2*, Difin, Warszawa.
- Szmidt K.J. (2003), *Dydaktyka twórczości. Koncepcje, problemy, rozwiązania*, „Impuls”, Kraków.
- Szmidt K.J. (2006), *Teoretyczne i metodyczne podstawy procesu rozwijania myślenia pytajnego*, [w:] W. Limont, J. Cieślukowska (red.), *Dylematy edukacji artystycznej, tom II. Edukacja artystyczna a potencjał twórczy człowieka*, „Impuls”, Kraków.
- Szmidt K.J. (2007), *Pedagogika twórczości*, GWP, Gdańsk.
- Szmidt K.J. (2008), *Trening kreatywności. Podręcznik dla pedagogów, psychologów i trenerów grupowych*, Sensus, Gliwice.
- Szmidt K.J. (2009) (red.) *Metody pedagogicznych badań nad twórczością*, Wyd. Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.
- Szmidt K.J. (2010), *ABC kreatywności*, Difin, Warszawa.
- Szmidt K.J., Bonar J. (1998), *Program edukacyjny Żywioty. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, WSiP, Warszawa.
- Szmidt K.J., Bonar J. (1998), *Żywioty. Ziemia. Książka dla nauczyciela. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, klasa I*, WSiP, Warszawa.
- Szmidt K.J., Bonar J. (1999), *Żywioty. Ziemia. Książka ćwiczeń. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, klasa I*, WSiP, Warszawa.
- Szmidt K.J., Bonar J. (2000), *Żywioty. Ogień i woda. Książka ćwiczeń. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, kl. II*, WSiP, Warszawa.

- Szmidt K.J., Bonar J. (2000), *Żywioty. Ogień i woda. Książka dla nauczyciela. Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym, klasa II*, WSiP, Warszawa.
- Szmidt K.J., Bonar J., Karolak W. (2000), *Karty kreatywne „Żywioty – Ogień i woda, Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, WSiP, Warszawa.
- Szmidt K.J., Bonar J., Karolak W. (2000), *Karty kreatywne „Żywioty – Ziemia”, Lekcje twórczości w nauczaniu zintegrowanym*, WSiP, Warszawa.
- Szmidt K.J., *Literatura konieczna z pedagogiki i psychologii twórczości*
http://meritum.mscdn.pl/meritum/moduly/egzempl/10/10_89_abc.pdf
- Szmidt K.J., Modrzejewska-Świgulska M. (2011), *Psychopedagogiczne badania biograficzne nad twórczością – krytyczny przegląd wybranych stanowisk*, [w:] E. Dubas, W. Świtalski (red.) *Uczenie się z biografii innych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szmidt K.J., Rakowiecka B., Okraszewski K. (1996), *Program edukacyjny Porządek i Przygoda. Lekcje twórczości*, WSiP, Warszawa.
- Tokarz A. (2005), *Dynamika procesu twórczego*, UJ, Kraków.
- Uszyńska-Jarmoc J. (2003), *Twórcza aktywność dziecka. Teoria – rzeczywistość – perspektywy rozwoju*, „Trans Humana”, Białystok.
- Uszyńska-Jarmoc J. (2005), *Podróże. Skarby. Przygoda*. „Trans Humana”, Białystok
- Uszyńska-Jarmoc J. (2007), *Od twórczości potencjalnej do autokreacji w szkole*, Trans Humana, Białystok.
- Uszyńska-Jarmoc J., Kunat B., Tarasiuk M.J. (2014), *Sukcesy uczniów zdolnych. Fakty-narracje-interpretacje*, CKU, Białystok
<http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/1643>
- Witerska K. (2011), *Drama. Techniki, strategie, scenariusze*, Difin, Warszawa.
- Witerska K. (2014), *Drama. Przewodnik po koncepcjach, technikach i miejscach*. Difin, Warszawa.
- www.creativity.uwb.edu.pl
www.myslanki.pl

